

Türk Sözlükçülüğünün Dünü ve Bugünü*

İbrahim TAŞ**
(Bilecik)

Özet: İlk sözlüklerin ortaya çıkışının belirli amaçları yerine getirmek üzere kelime ya da dil öğretilimi esasına dayandıkları söylenebilir. Bilimin ilerlemesiyle birlikte insanın dile, dolayısıyla sözlüğe bakışı da değişmiştir. Sözlük ve sözlükçülük artık dilin bilimsel yolla araştırılması demek olan dil biliminin bir çalışma alanını oluşturmuştur. Bu yeni kategoride sözlüğün öncelikli amacı, tıpkı dil biliminin dilleri tasvir etmek olduğu gibi, sözcükleri tasvir etmek olarak belirlenmiştir. Türk sözlükçülüğü de bilimdeki bu gelişmelere bağlı olarak zaman içerisinde evrilmiştir. Türkçenin ilk sözlüklerinden başlayarak uzun bir süre iki ya da çok dilli sözlükler kaleme alınmış, bunlarda da kelime ya da dil öğretilimi esas kabul edilmiştir. 19. yüzyıldan başlayarak sözlükçülük geleneğimizde köklü değişmeler meydana gelmiş, yabancı sözcüklerden ziyade geçmişte ihmal edilen ana dili sözcüklerinin tasvirine yönelinmiştir. Ve nihayetinde sözlüğün asıl malzemesi olan kelimeye ana dilinden mi yoksa yabancı mı diye bakılmak yerine onun dil içindeki kullanımlarına ve tasvirine odaklanılmıştır. Bu manada bugünkü Türkçe sözlüklerimizin öncüsü Şemseddin Sâmî'nin 1900 yılında kaleme aldığı *Kâmûs-ı Türkî*'dir. Bu sözlük esas olarak halk arasında yaşamakta olan kelimeleri içine almakla önceki sözlüklerden ayrılır. Sözlük maddesine ilişkin bilgiler (imla, telaffuz, gramer, anlam vb.) sözlükçülük çalışmalarına bağlı olarak az ya da çok değişmekle birlikte *Kâmûs-ı Türkî*'den sonra yazılan Türk

* 19-21 Ekim 2023 tarihleri arasında Erzurum'da düzenlenen *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*'nda 20 Ekim 2023 tarihinde sunulan bildirin metne dökülmüş şeklidir.

** Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ibrahim.tas@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1802-1534.

Dil Kurumunun Türkçe sözlükleri ve diğer Türkçe sözlükler aynı bakış açısıyla kaleme alınmışlardır.

Anahtar sözcükler: sözlük, sözlükçülük, Türk sözlükçülüğü

Abstract: It can be said that the emergence of the first dictionaries was based on teaching words or languages to fulfill certain purposes. With the advancement of science, people's perspective on language and therefore on the dictionary has also changed. Dictionary and lexicography have now become a field of study in linguistics, which means the scientific study of language. In this new category, the primary purpose of the dictionary is to describe words, just as linguistics is to describe languages. Turkish lexicography has also evolved over time depending on these developments in science. Starting from the first dictionaries of Turkish, bi- or multilingual dictionaries were written for a long time, and vocabulary or language teaching was accepted as the basis in these. Starting from the 19th century, radical changes took place in our lexicographer tradition, and the focus was on describing native language words that had been neglected in the past, rather than foreign words. And ultimately, instead of considering whether the word, which is the main material of the dictionary, is from the native language or foreign, the focus is on its usage and description in the language. In this sense, the pioneer of our current Turkish dictionaries is *Kâmûs-ı Türkî*, written by Şemseddin Sâmî in 1900. This dictionary differs from previous dictionaries in that it mainly includes words that are still alive among the people. Although the information regarding the dictionary item (spelling, pronunciation, grammar, meaning, etc.) changes more or less depending on the lexicographer studies, the Turkish dictionaries of the Turkish Language Association and other Turkish dictionaries written after *Kâmûs-ı Türkî* were written with the same perspective.

Keywords: dictionary, lexicography, Turkish lexicography

GİRİŞ

Sözlük Nedir?

İlk sözlüklerin ya da daha ilkel şekliyle kelime listelerinin ihtiyaca binaen meydana getirildiklerini tahmin etmek güç değildir. Bu ihtiyacın altında yatan ana neden çeşitli amaçlara hizmet etmek üzere kelimelerin

öğretilmesi olmuştur. Bu husus, yani kelimelerin çeşitli yollarla öğretilmesi yüzyıllar boyunca sözlüklerin asıl amacı olarak ilk sırada yer almıştır. Bilimin gelişmesiyle, dilin bilimsel yolla tasvir edilmesi demek olan dil biliminin bir alt dalı olarak görülmeye başlanan sözlük çalışmaları da bilimsel bir zemine oturmaya başlamıştır.¹ Bu zeminde kelimelerin öğretilmesi bir amaç olarak muhafaza edilmiş olmakla birlikte asıl amaç kelimelerin dil bilimsel yöntemlerle tasvir edilmesi olarak değişmiştir. Başka bir deyişle modern dönemde sözlükler, kelimelerin dil bilimsel ilke ve yöntemlerle yeteri düzeyde tasvirine odaklanmıştır. Buna göre bu iki temel amaca işaret etmek üzere sözlük nedir sorusuna şöyle cevap verebiliriz: Sözlük, bir ya da birkaç dilin söz varlığını, tasvir etmek ya da başka bir dilin kullanıcılarına öğretmek için bir araya getirilen sözcük listesidir. Bu tanımda öne çıkan üç husus vardır: söz varlığı; onun tasviri ve öğretilmesi. Söz varlığı ve onun üyesi, dil biliminde sözlük birimine karşılık gelir. Sözlük birimi, bir sözcüğün değişik biçimlerinin ortak tabanıdır (örn. *gel-di*, *gel-miş*, *gel-iyor*, *gel-ip* gibi sözcük biçimlerinin ortak *gel-* sözlük birimine dayanması) (İmer vd., 2011: 231). Sözlük birimler, ana dili konuşurunun zihninde, anlamı öngörülemediği için anlamlı en küçük birimler olarak listelenir. Basılı sözlüklerdeki sözlük birimler de, bir nevi bu zihin sözlüğündeki listelenmiş sözcüklerdir. Sözlükler hitap ettiği kesime göre söz varlığında seçici davranırlar; örneğin ilk ve orta öğretim öğrencileri için hazırlanmış bir okul sözlüğünde ana dilinin bütün söz varlığı üyelerinin listelenmesi gerekmez;

¹ Bilimin gelişmesi ve toplum hayatında önemli bir yer edinmesiyle birlikte insan zihninin evrene, doğaya, insana ve nesnelere dair gözlemleri, tasvirleri bilimsel bir bakış açısına kavuşmuş; böylece bu husus bilimin de asıl amacı hâline gelmiştir. Bugün artık söyleyebiliriz ki her bilimin amacı, kendi çalışma alanlarına bağlı olarak, olguları tasvir etmek, tasvir edilen olgularla ilgili örüntüler kurmak ve bu örüntülerle geleceği öngörmek olarak belirlenmiştir. Örneğin fizik bilimi evrende ve doğada gerçekleşen olguları tasvir ederken biyoloji organizmalara dair tasvirlerde bulunur. Antropoloji insanı, insanın doğadaki yerini, insanın içinde yaşadığı toplumla evrimleşen birikimini tasvir ederken dilbilim, dilleri, onların benzer ya da farklı yönlerini tasvir etmeye odaklanır. Böylece günümüzde ‘tasvir’in, insana dair sıradan bir gözlemden ziyade bilimsel yöntemlere dayanan, bilimin merkezine oturmuş bir terime dönüştüğü görülür.

burada öğrencilerin yaş gruplarına uygun ve onların temas edebilecekleri alanlar hesap edilerek sadece ‘gerekli’ sözcükler göz önünde bulundurulur.

Bir sözlükbiriminin, yani bir sözcüğün tasviri onun anlam, yapı, kullanım ve bağlam özelliklerinin bilimsel bir yaklaşımla incelenmesi ve tanımlanmasını kapsar. Modern sözlüklerde bu tasvir, aşağıdaki yöntemlerle gerçekleştirilir (Jackson, 2016: 50-51):

1. Madde başının yazımı: Madde başını oluşturan sözlük biriminin o dildeki yazımı ya da alternatif yazımları gösterilir;

2. Madde başının sesletimi: Madde başının nasıl telaffuz edileceği özel sesletim alfabesi ile parantez içinde ya da iki eğik çizgi arasında gösterilir;

3. Madde başının düzensiz olarak ortaya çıkan dilbilgisel şekillerinin gösterimi: Kimi sözcüklerin metin içindeki görünümleri öngörülemeyen düzensizlikler içerir; örneğin Türkçede tek heceli fiillerin geniş zaman ekleri düzensizdir: *gör-ür, uç-ar, yaz-ar, al-ır, bil-ir, dil-er* vb. Bu nedenle sözlüklerde tek heceli fiillerin hangi geniş zaman ekini alacağı madde başının yanında belirtilir;

4. Madde başının dilbilgisel sözcük kategorisi: Sözcüğün metin içindeki pozisyonu onun sözcük sınıfını ya da sözcük kategorisini ifade eder. İsim, sıfat, fiil, zarf vb. türler bu kategoriye aittir;

5. Madde başının anlamı: Sözcüğün tanımı ya da içerdiği anlamlar gösterilir;

6. Madde başının tanımı: Bazı madde başlarının açıklanması gereken anlamları tanımlanır;

7. Madde başına ait örnek metinler: Sözcüğün öğretimini pekiştirmek için dil içindeki kullanımına ilişkin örnek cümleler aktarılır;

8. Madde başının kullanım alanı: Kimi sözcüklerin kullanım alanı sınırlı olup belirli alanlara özgüdür; örn. fonksiyonların değişimini konu edinen *diferansiyel* sözcüğü matematik alanına özgüdür;

9. Madde içinde yer alan diğer iç maddeler: İlgili madde başıyla oluşturulmuş birleşikler vs. aynı maddenin içinde iç madde olarak verilir; örn. *masa* madde başıyla ilgili *masa örtüsü*, *masa tenisi* vb. birleşikler aynı maddenin içinde iç madde şeklinde gösterilir;

10. Madde başının etimolojisi (Madde başını oluşturan sözcüğe ait etimolojik bilgiler köşeli parantez içinde aktarılabilir).

Yukarıda belirtilen yöntemler ışığında, örneğin *sözlük* kelimesini madde başı olarak şöyle oluşturabiliriz:

sözlük /telaffuz/ [*< söz+lük; söz* isminden *+lük* isimden isim türeten ekle türemiştir.] *isim* bir ya da birkaç dilin söz varlığını, tasvir etmek ya da başka bir dilin kullanıcılarına öğretmek için bir araya getirilen sözcük listesi: *Her öğrencinin mutlaka bir Türkçe sözlüğü bulunmalıdır.* **sözlük bilgisi** bir dilin veya karşılıklı olarak daha fazla dilin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymak üzere yöntemleri araştırma; sözlük hazırlama, yazma ilkelerini, kurallarını geliştirme ve uygulama alanına çıkarma işi: *Sözlük bilgisi dil biliminin önemli alanlarından biridir.* **sözlük birimi** sözlükte madde başı olarak yer alan anlamlı söz varlığı üyesi: *Sözlük birimleri birden fazla kelimenin birleşimiyle de meydana gelebilir.* bk. **ansiklopedik sözlük, e-sözlük, elektronik sözlük, cep sözlüğü, el sözlüğü.**

Sözlüklerin önemli bir amacı da kelimelerin öğretilmesi olarak görülür. Sözlüklerin ortaya çıkışı da muhtemelen çeşitli amaçları gerçekleştirmek üzere bir dilin belirli kelimelerini başka bir dilin kullanıcılarına öğretmek amacıyla gerçekleşmiştir; sonrasında sözlükler bir bilim alanının konusu hâline gelince ana dili kelimeleri de doğrudan tasvir edilmesi gereken öğeler olarak görülmüş ve ‘öğretmek’ amacı yerini ‘tasvir’e bırakmıştır. Ancak sözlüklerin tarihsel süreçteki temel işlevinin etkisiyle günümüzde hâlâ kelimeleri öğretme amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Örneğin bir öğrenci kitap okurken, ders çalışırken, ödev hazırlarken anlamını bilmediği bir kelime ile karşılaştığında sözlüğe başvurur; kelimenin anlamını öğrenir ve bu yolla karşılaştığı sorunu çözer. Bu örneğin önemi,

öğrencinin doğrudan kelime öğrenmek için değil, başka bir iş yaparken karşılaştığı anlık ihtiyacı gidermek için sözlüğü kullanmasında gizlidir. Hiçbir öğrencinin, “Boş zamanlarımda sözlüğe bakarak kelime hazinemi geliştireyim ya da yeni kelimeler öğreneyim” şeklinde bir motivasyonla sözlüğe başvurması beklenmez. Bu durum, sözlüklerin işleviyle ilgili önemli bir gerçeği ortaya koymaktadır: Sözlükler, kapsamlı bir kelime öğretim aracı olmaktan ziyade bireyin pratikte karşılaştığı ve o an öğrenmesi gereken kelimelere yönelik geçici bir çözüm sunar. Bu bağlamda, sözlükler aracılığıyla edinilen kelime bilgisi genellikle geçici bir hafızada kalır. Pratik kullanımın sona ermesiyle birlikte öğrenilen kelimenin zihinsel temsili büyük ölçüde kaybolur. Bunun bir sonucu olarak bireyler farklı zamanlardaki çeşitli pratiklerde aynı kelimeyi öğrenmek için tekrar sözlüğe başvurma gereği hisseder. Bu durum, kelimenin kalıcı bir zihinsel iz bırakmadığını ve öğrenme sürecinin derinlemesine gerçekleşmediğini göstermektedir.²

TÜRK SÖZLÜKÇÜLÜĞÜNÜN TARİHİ

Türk sözlükçülüğünün yaklaşık bin yıllık bir geçmişi vardır. Sözlük geleneğimizin başlangıcını temsil eden Kâşgarlı Mahmûd’un *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’ü (1072-1074), İslami dünya görüşünün tesiriyle olsa gerek Arap sözlükçülük sistemiyle ve Arap harfleriyle kaleme alınmıştır. Bu eser, öncelikli olarak Orta Asya’da dönemin yazı dili olan Karahanlı Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinin söz varlığını tasvir ediyorsa da içerdiği konular bir sözlükten çok daha fazlasıyla karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Madde başları için örnek verilen manzum parçalar, atasözleri, savlar; Türk dil ve lehçelerine ilişkin gramer bilgileri; Türk boyları hakkında verilen bilgiler; dönemin yerleşim birimleri, göl, akarsu, nehir, dağ vb. adları; Türklerin gündelik hayatına dair âdet ve

² Esasında kelime öğrenmenin metin okumakla gerçekleştiğini düşünüyorum. Örneğin Anadolu’da 13.-15. yüzyıllar arasında konuşulmuş ve yazılmış olan Eski Anadolu Türkçesine ait söz varlığını öğrenmek isteyen bir Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencisi dönemin sözlüklerini kullanarak amacına ulaşamaz. Bunun yolu Yunus Emre’yi, Aşık Paşa’yı, Mesud’u, Şeyyâd Hamza’yı ve benzerlerini okumaktan geçer.

inanişlar, tarım, hayvancılık, avcılık, çeşitli zanaat ve meslek adları, giyim kuşam, süslenme, eşya ve aletler, silahlar ve at takımları, çeşitli yiyecek, içecekler ve yemek adları gibi kültür hayatına ait birçok malzeme Kâşgarlı Mahmûd'un gözlemi ve birikimiyle bizlere aktarılmıştır. İki dilli, Türkçe-Arapça bir sözlüktür ve 6689 madde başı bulundurmaktadır. Kâşgarlı Mahmûd'un Türkçe sözcükleri ele alış yöntemini göstermek amacıyla birkaç örnek verilebilir:

er 'erkek (*racul*)' anlamındadır. **Eren** biçiminde çokluk yapılır. Ancak bu kural dışıdır; çünkü kurala göre çokluk eki {+ler}dir (Kaçalın, 2019: 171).

erdem 'erdem, edeplilik, övgüye değerlik (*adab, mankıba*)'. Atasözü: **erdem başı tıl** "Erdemlilik dilden başlar". Dolayısıyla güzel konuşmayı bilen kişi değer kazanır (Kaçalın, 2019: 171).

yér-: ol butıķ yérđi "O, dalı vb. yardı (*şakķa*)". Kesici bir âlet kullanmaksızın yaş bir şeyi boyuna yarmak da böyledir (*şakķahu tül^{an} min ğayr kat ' bi'l-ħadid*). **yérer yérmek**. Birincisi [yani **yar-**] bir şeyi keserek zorla (*bi-ķat ' wa-'unf*) yarmaktır; bu ise yumuşakça, kolaylıkla (*bi-lutf*) yarmaktır. Atasözü: **tapuğ tâş yérer, tâş başığ yarar** "Hizmet taşı yarar, taş başı yarar". Bu atasözü, efendisine iyilik eden veya düşmanlarına karşı ona yardım eden hizmetçi için söylenir (Kaçalın, 2019: 587).

Yukarıdaki *yér-* maddesinde Kâşgarlı, *yar-* ve *yér-* arasındaki ayrımı bir filolog inceliğiyle ortaya koymuştur.

yarat-: teğri yalñuķ yarattı "Allah Âdem'i (ve öbür varlıkları) yarattı (*ħalaka*)". Oğuzlar **ol tōnuđ yarattı** "O, elbiseyi uygun hâle getirdi (*ķaddara*)" derler. **Bu etükni maña yarat** "Bu çizmeyi bana uygun hale getir (*ķaddir*)". **Ol özindin sōz yarattı** "O, kendi kafasından bir söz yudurdu (*iħtalaka*)". **yaratur yaratmaķ** (Kaçalın, 2019: 560).

Bu son maddede ise günümüz Türkçesinde daha çok '(Allah) yoktan var etmek' anlamında kullanılan *yarat-* fiilinin ilk ve özgün anlamının '(bir şeyi) uygun hâle getirmek, kullanışlı hâle getirmek' olduğu; dolayısıyla

söz konusu fiilin ‘ faydalı olmak, kullanışlı olmak’ anlamındaki *yara-* fiilinden türemiş bir gövde olduğu sonucuna varılabilir. Bu izah, ‘(Allah) yoktan var etmek’ anlamının, ‘(Allah, insanı) kullanışlı hâle getirmek, faydalı hâle getirmek’ten gelişmiş olduğunu gösterir.

Dîvân’dan sonra 12. yüzyılda kaleme alınan Zemaşerî’nin *Mukaddimetü’l-Edeb*’i ele aldığı söz varlığının zenginliği (3506 kelime) açısından kendi dönemi içinde önem arz etmektedir. Sözlük, Arapça öğrenmek isteyen Hârizmşahlar Devleti hükümdarı Atsız bin Muhammed için kaleme alınmış Arapça sözcükler ve kısa cümlelerden oluşan pratik bir sözlüktür. Eserde sözcükler konularına göre (gökyüzü, yeryüzü, madenler, suda yaşayan varlıklar, bitkiler, soyut kavramlar, meslekler, giyim kuşam, hayvanlar, kuşlar, renk isimleri vb.) sınıflandırılmıştır. Sözlüğün Arapça-Türkçe, Arapça-Farsça, Arapça-Moğolca, Arapça-Hârizmce gibi farklı nüshaları vardır. Türkçe açısından önem arz eden nüsha Arapça-Türkçe (Harezmi Türkçesi) olanıdır.

Aşağıda yer alan bazı Kıpçak dönemi sözlükleri de aynı amaçla yani kelime ve dil öğretmek için kaleme alınmışlardır:

Halîl bin Muhammed el-Konavî tarafından 1343 yılında yazılan *Kitâb-ı Mecmû’u Tercümân-ı Türki ve Acemi ve Mugalî*. Ebû Hayyân Muhammed bin Yûsuf tarafından 1312 yılında yazılan *Kitâbu’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk*, müllifi ve yazılış tarihi belli olmayan *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugâti’t-Türkiyye*, Cemâleddîn Ebû Muhammed Abdullâhî et-Türki tarafından 15. yüzyılda yazılan *Kitâb-ı Bulgatü’l-Müşâk fi Lugâti’t-Türk ve’l-Kıfçak*.

Çağatay Türkçesi dönemi (15.-20. yy.), Türk sözlükçülüğü açısından verimli bir dönemdir. Bu dönemin sözlükleri de genel olarak iki dilli olup kelime ve dil öğretimini esas almışlardır:

Daha çok *Abuşka* adıyla bilinen Niyâzî’nin *el-Lugâtu’n-Nevâ’iyye ve’l-İstişhâdâtu’l-Cagatâ’iyye*’si tahminen 16. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış Çağatay Türkçesinden Batı Türkçesine bir sözlüktür. 15. yüzyılın sonlarında kaleme alınmış olan *Bedâiyü’l-Lügât*; 1629-1642 yılları arasında Nezir Alî tarafından yazılmış olan *Ferheng-i Türki Çağatâyî be*

Fârsî; Mirzâ Mehdî Han tarafından 1758-1760 yılları arasında yazılmış olan *Senglâh* Çağatay Türkçesinden Farsçaya yazılmış sözlüklerdir. Bu dönemin önemli sözlüklerinden biri de Şeyh Süleymân Efendi tarafından 1880’de yazılmış olan *Lûgat-i Çağatay ve Türki-yi Osmânî*’dir ki bu da Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesinedir.

Osmanlı Türkçesi dönemi sözlüklerinin genel durumu ise şudur: Bu dönemin sözlüklerinin çoğu Arapça ya da Farsçadan tercümedir. Telif olarak kaleme alınan sözlükler ise Türkçenin söz varlığını bir kenara bırakarak Türkçede yer edinen ya da seyrek kullanılan Arapça ve Farsça kelimeleri listelemişlerdir. Başka bir deyişle bu dönemde henüz ana dili bilinci gelişmemiş ve ana dilinin söz varlığı herkes tarafından bilindiği gerekçesiyle sözlüklerde yer almamıştır. Bu dönemin oldukça geniş bir sözlük kültürü ve birikimi oluşmuştur; bazıları şunlardır:

Sünbülzâde Vehbî tarafından Farsçadan tercüme edilen *Tuhfe-yi Vehbî*, Mütercim Âsım tarafından Farsçadan tercüme edilen *Burhân-ı Kâtı*, Sünbülzâde Vehbî tarafından Arapçadan tercüme edilen *Nuhbe-yi Vehbî*, Vankulu Mehmed Efendi tarafından 1729’da Arapçadan tercüme edilen *Kitâb-ı Lugât-i Vankulu (Vankulu Lûgati veya Tercüme-yi Sıhâh-ı Cevherî)*, Mustafa bin Şemseddîn Alî el-Karahisârî el-Kütahevî tarafından 1700’de Arapça-Türkçe olarak kaleme alınmış olan *Lûgat-i Ahterî*, 15. yüzyılda Lütfullâh Halîmî tarafından Farsça-Osmanlı Türkçesi olarak kaleme alınmış olan *Lûgat-i Halîmî*, Nimetullâh bin Ahmed bin Mübârek er-Rûmî tarafından 1550’de Farsça-Osmanlı Türkçesi olarak yazılmış olan *Lûgat-i Nimetullah*, İnegöllü Mustafa ibn Mehmed bin Yûsuf tarafından 16. yüzyılda Farsça-Osmanlı Türkçesi olarak yazılmış olan *Câmi ’ü’l-Fürs*, Hasan Şuûrî tarafından 1681’de Farsça-Osmanlı Türkçesi olarak kaleme alınmış olan *Ferheng-i Şuûrî (Lisânü’l-Acem)* ve son olarak Mütercim Âsım Efendi tarafından 1814-1817 yılları arasında Arapçadan tercüme edilen *el-Okyânüsü’l-Basît fi-Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît (Okyânüs Tercümesi)*.

Osmanlı’nın son döneminde Tanzimat’la (1839) birlikte değişmeye başlayan sözlükçülük geleneğimizi küresel ölçekte yaygınlık kazanmış

olan ulusçuluk anlayışının ve bu dönemdeki Batı merkezli kalkınmanın bir parçası olarak değerlendirmek gerekir. Sanayi devrimiyle birlikte bilim ve teknolojinin toplumların ve devletlerin hayatındaki önemi artınca dile dair bilimsel araştırmalar da hız kazandı. Dile odaklanan bilimsel bakış ve bu bakışın ürünü olan çalışmalar dilin önemli bir malzemesi olan sözlüğe de bilimsel yaklaşımı beraberinde getirmiştir. Ulusçuluk en geniş manasıyla bir nevi ulusların kendisini tanıması, kendi varlığını keşfetmesi, maddi ve manevi bütün birikimlerine sahip çıkması demektir. Osmanlı'nın son döneminden itibaren dilimizde oluşturulan tek dilli sözlükler, yani yalnızca ana dilin söz varlığını tasvir etmeye yönelik sözlükler bu bağlamda değerlendirilmelidir. Türkçeden Türkçeye sözlüklerin yazımı yaklaşık olarak 1850'li yıllardan sonra başlamıştır. Ancak bu süreçte söz konusu yaklaşım değişikliğinin bir anda gerçekleşmediği ve eski sözlük geleneğinin bazı eserlerde yer yer devam ettiği görülmektedir.

Tanzimat'ın getirdiği bakış açısıyla kaleme alınan tek dilli (Türkçeden Türkçeye) sözlüklerdeki temel ilke halkın arasında bizatihi yaşayan, halihazırda kullanılmakta olan Türkçe ya da yabancı ayırımına gitmeksizin dilin bütün söz varlığını bir araya getirmek şeklinde olmuştur. Bu ilke şüphesiz dildeki sözcüklerin bilimsel bir yolla tasvirine odaklanmayı doğurmuştur. Tanzimat öncesi olmakla birlikte bu anlayışın ilk örneği olarak Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi'nin 1732'de yazdığı *Lehçetü'l-Lügat* adlı sözlüğünü gösterebiliriz. İlk kez bu sözlükle Türkçe sözcükler bir sözlükte madde başı yapılmış; karşılıkları da Arapça ve Farsça olarak verilmiştir. Sözlük bir tür karşılıklar sözlüğü olmasına rağmen Türkçe sözcükleri madde başı yapmasıyla daha önceki sözlüklerden ayrılmıştır. Bu eserde halkın kullandığı her sözcük Türkçe kabul edilmiş ve sözlüğe sözlüğe dâhil edilmiştir. Sözlükte toplam 3704 Türkçe sözcük listelenmiştir. Mehmed Esad Efendi'nin yöntemini ortaya koyması açısından “öğretmek” maddesi aşağıda verilmiştir. (Kırkkılıç, 2022: 260b):

öğretmek: Arabisi *tâ-i fevkâniyyenin fethi ayn-ı mühmelenin sükûnu lamın kesr ve meddi ahirde mim ile ta'lîmdir* ve *râ-i mühmelenin kesri yâ-*

i tahtâniyyenin feth ve meddi zâd-ı mu'cemenin fethi ahirde hâ-i vakf ile riyâzet ve *tâ-i fevkâniyyenin fethi râ-i mühmelenin sükûnu vavın kesr ve meddi ahirde zâd-ı mu'ceme ile tervîz* tay ve güre beygir öğretmektir ve hemzenin kesri zâd-ı mu'cemenin sükûnu râ-i mühmelenin feth ve meddi ahirde hemze ile **izrâ'** tazı ve zagar ve sair kelp cinsine av almak öğretmektir ve *tâ-i fevkâniyyenin fethi zâd-ı mu'cemenin sükûnu râ-i mühmelenin kesri yâ-i tahtâniyyenin fethi ahirde hâ-i vakf ile tazriye izrâ' gibi öğretmektir ve *tâ-i fevkâniyyenin fethi dâl-ı mühmelenin sükûnu râ-i mühmelenin kesr ve meddi ahirde bâ-i muvahhide ile tedrîb* yol öğretmektir ve *nunun fethi şîn-i mu'cemenin sükûnu ahirde gayn-ı mu'ceme ile naşğ* bir gayrı kişiye söz öğretmektir. Farisisi hemzenin feth ve meddi mimin zam ve meddi hâ-i mu'cemenin sükûnu tâ-i fevkâniyyenin fethi ahirde nun ile **âmûhten** ve hazf-ı vav ile **âmuhtendir**.*

Bu madde Türkçe *öğret-* fiilinin Arapça karşılıklarınının *ta'lîm*, *riyâzet*, *tervîz*, *izrâ'*, *tazriye*, *tedrîb* ve *naşğ*; Farsça karşılığının ise *âmuhten/âmûhten* olduğunu göstermektedir; ayrıca 18. yüzyılda *öğret-* fiilinin, etimolojik manasına uygun olarak (*öğür* 'sürü' + *e-t-* > *öğret-*, yani 'alıştırmak, talim ve terbiye etmek, eğitmek, ehlileştirmek'), 'eğitmek; öğretmek' (*ta'lîm*), 'acemi tayı terbiye etmek, alıştırmak, ehlileştirmek' (*riyâzet*), 'tay ve haşarı beygiri ehlileştirmek, alıştırmak' (*tervîz*), 'tazı, av köpeği ve diğer köpek cinslerini av için yetiştirmek, alıştırmak' (*izrâ'*, *tazriye*), 'yola alıştırmak, yol öğretmek' (*tedrîb*), '(bir kişiye) söz öğretmek, söz telkin etmek, söze alıştırmak' (*naşğ*) anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

Aynı prensiple kaleme alınan bir başka sözlük de Ahmed Vefik Paşa'nın 1876'da yazdığı *Lehce-i Osmâni*'dir. Ahmed Vefik Paşa, ilk ciltte Türkçe ya da Türkçeleşmiş sözcükleri, ikinci ciltte de Arapça-Farsça sözcükleri bir araya getirmiştir. Ana dilindeki deyim ve atasözlerine yer vermesi *Lehce-i Osmâni*'nin bir başka yeniliği olarak söylenebilir.

Cumhuriyet dönemi Türk sözlükçülüğünün öncüsü sayabileceğimiz ve bugünkü Türkçe sözlüklerimizin, gerek içerdiği söz varlığı malzemesi gerekse yöntemiyle, kaynağı kabul edilen sözlük ise Şemseddin Sâmî'nin

1900 yılında yazdığı *Kâmûs-ı Türki*'dir. Şemseddîn Sâmî'nin bu sözlüğü Batı sözlükçülük ilkeleri doğrultusunda hazırlanmış ilk sözlüktür. Ş. Sâmî, Osmanlı Türkçesinde unutulmuş Arapça-Farsça sözcükleri sözlüğüne almamış, yaşayan dildeki sözcükleri öne çıkarmaya çalışmıştır. Sözlüğün bir diğer önemli yanı Osmanlı Türkçesinde yer alan Arapça-Farsça, Rumca, İtalyanca, İngilizce, Yunanca, Macarca ve Slav dillerinden geçen yabancı sözcüklere dair etimolojik izahlar içermesidir. Bu sözlükte kimi dilbilgisel açıklamalar da yapılmıştır; fiillerin çatılarının gösterilmesi gibi. Sözlükte kullanılan önemli bir yöntem de dilimizdeki yuvarlak ünlüleri /o, u, ö, ü/ temsil eden Arap alfabesindeki *vāv* (و) harfinin üzerine bazı işaretler koyarak telaffuza dair belirsizliği gidermesidir. Örneğin sade *vāv* harfi /u/ için kullanılmıştır: *ucra*, *ucrak* 'ücre' vb. Üzeri noktalı *vāv* harfi /ü/ için kullanılmıştır: *türpü* vb. Üzeri yaylı *vāv* harfi ise /o/ için kullanılmıştır: *oğra*- 'uğramak' vb. Bu yöntem 20. yüzyılın başında sözcüklerin nasıl telaffuz edildiklerini göstermesi bakımından oldukça faydalı olmuştur. *Oğramak* fiili sözlükte şu şekildedir (Şemseddîn Sâmî,

اقغرامق { فل . اصلى : « اوق »
 ۱. پكركن [دن]
 بريره ايليشمك، موقتاً طورمق:
 پكركن بزه اوغرايك! ازمير
 واپورى مندلىيه اوغرار. ۲.
 دوچار وكرفتار اولق: بر باش
 آغريسنه اوغرادم: بلايه او-
 غرادم؛ افترايه اوغرادى. ۳.
 پكمك: قونيه طريق كوتاهيه
 اوغرايورى؟ ۴. فيرلامق،
 چيتمق: كوزلى طيشارىيه
 اوغرامش .

1317 [M 1900]: 209a):

oğramak: fiil (aslı “ok”tan) **1.** geçerken bir yere ilişmek, muvakkaten durmak: *Geçerken bize oğrayın! İzmir vapuru Midilli’ye oğrar.* **2.** düçar ve giriftâr olmak: *Bir baş ağrısına oğradım. Belâya oğradım. İftirâya oğradım.* **3.** geçmek: *Konya tarîki Kütahya’ya oğrayor mu?* **4.** fırlamak, çıkmak: *Gözleri dışarıya oğramış.*

Sözlüğün “İfâde-yi Merâm”dan aktarılan şu iki kesit Ş. Sâmî’nin sözlükçülüğe dair dünya görüşünü gözler önüne sermesi bakımından önemlidir (Şemseddîn Sâmî, 1317 [M 1900]: 5, 6-7):

“En garibi şurasıdır ki: Havi oldukları kelimelerin yüzde sekseni aslen lisanımızda kullanılmayan ve kullanılmasına da ihtiyaç olmayan lügat kitaplarına “lügât-i Osmâniyye” namı verilmiştir, de Türkçe kelimelerin zapt ve tefsiri “malûmu ilâm” kabilinden addedilerek, lüzumsuz ve faydasız addolunmuştur. Bu fikirde bulunanlara karşı denilebilir ki: Her kavim kendi lisanının lügatlerini zapt ve tefsire muhtaç olmasa idi, sırf Arabîden Arabîye müfesser Kamuslar, Sihâhlar, Lu’âblar, Lisânü’l-Arablar, Muhîtü’l-muhîtlar; Fârisîden Fârisîye Burhânlar, Ferhengler; Fransızcadan Fransızcaya Beşreller, Laruslar, Litreler vücuda gelmezdi. Her lisanın en mükemmel ve en en mufassal lügat kitabı yine o lisanda ve lisanla mütekellim olanlar tarafından zapt ve tedvin olunduğu hâlde, biz neden, bütün âlemden müstesna olarak, lisanımızın bir lügat kitabı ihtiyacından müstağni olalım?”

“Bizce ihmal ve ferâmûş edilip, Şark Türkçesinde müstamel bulunan halis Türkçe kelimelerin alelhusus bunlardan lüzumlu ve değerli olanlarının derci, ve bu veçhile bunların bizim Türkçeye dahi kabulüyle ihya ve tamimleri hususuna hizmet etmek ehass-ı âmâlîm iken, mücerret kavmiyet ve cinsiyet muhabbetini takdir ve iltizamla, bunları Arabî ve Fârisî ta’bîrât-ı tumturak-kârâneye tercih edecek zevatın henüz nedreti ve ekseriyeti bu fikre muhalif bulunması kısmen ve hezimetten kendimi mahrum bırakmaya mecbur etmiştir.”

Kâmûs-ı Türki’den birkaç örnek aşağıda yer almaktadır:

adım *isim* (“at”maktan) **1.** Yürümede be-her ayağın kaldırılıp atılmasından ibâret hareket, hatve. **2.** Bir adım mikdârı mesâfe ve ölçü. || **Adım atmak**= Yürümek, gitmek; ayak ta‘lîmi etmek. || **Adım atlamak**= Sıçramak, pertav etmek. || **Adım adım**= Ağır ağır, yavaş yavaş. || **Adım almak, adımını tek almak**= Mülâhaza ve basîretle hareket etmek. || **Adımını geri almak**= Nedâmet ve tereddütle hareket etmek. (Şemseddîn Sâmî, 1317 [M 1900]: 26a)

ak *sıfat* Beyaz, ebyaz, sefid: *Ak akçe kara gün içindir.* || *mecâzen* Temiz, pak, lekesiz. || **Ak aş**= Tavuk göğsü. || **Ak ağa**= Zenci olmayan hâdim. || **Ak akçe**= Gümüş sikke. || **Ak pak**= Temiz. || **Ak ciğer**= Tenefüse yarayan ciğer, ri’e, kebed demek olan kara ciğer mukâbili. || **Ak sakal**= İhtiyar, köyün veya kabîlenin başı. || **Ak su**= Göze ârız bir hastalık. || **Ak yüz**= Nâmus, iffet: *Yüzüm ak alnım açıktır.* == *isim 1.* aklık, beyazlık: *Akı ak karası kara.* **2.** Beyaz leke: *Göze ak düşmek.* || **Sakal akı**= İhtiyarlık. || **Ak ile karayı seçmek**= Çok zahmet çekmek. || **Göz akı**= Gözün beyaz kısmı. || **Yumurta akı**= Yumurtanın beyaz kısmı. || **Yüz akı**= Nâmus, abrû, muvaffakiyet. (Şemseddîn Sâmî, 1317 [M 1900]: 43b)

alçak ya alçak. (Türkî-yi kadimde yer ve toprak demek olan “al”dan yahud “alt”tan.) **1.** Yüksek mukâbili, dun, pest. **2.** Boyu kısa, kasir, kûteh. || *mecâzen 1.* Tab‘ı ve nesli aşağı, fûrûmâye, denî, zelil, dun, pest. **2.** Hasis, pinti, cimri. **3.** Korkak, nâmerd. || **Alçak gönüllü**= Mütavâzi‘ kibirsiz. || **Alçaktan görüşmek**= Kibir etmemek, tevâzu‘ göstermek. || **Yalımı alçak**= Kibri kırık. (Şemseddîn Sâmî, 1317 [M 1900]: 51a)

Bu dönemin diğer bazı sözlükleri ise Mehmed Şevket’in 1851’de yazdığı *Eser-i Şevket*, Sir James W. Redhouse’un 1852-1853 yıllarında yazdığı *Kitâb-ı Müntehabât-ı Lügât-i Osmâniyye*, yine Redhouse’un 1869’de yazdığı *İlâveli Müntehabât-ı Lügât-i Osmâniyye* sayılabilir.

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK SÖZLÜKÇÜLÜĞÜ

Cumhuriyet dönemi Türk sözlükçülüğü yukarıda ifade edildiği gibi Şemseddîn Sâmî’nin kapsamını belirlediği ilkeler doğrultusunda genişleyerek devam etmiştir. Bu dönemin ilk sözlüklerinde dilimizi

yabancı sözcüklerin etki alanından uzak tutmak için başlatılan dil reformu çalışmaları da etkili olmuş, dilimizde seyrek kullanılan yabancı sözcüklerin yanında halihazırda kullanılmakta olan yabancı sözcüklere karşı da menfi bir tutum sergilenmiştir. Bunun yanında bu dönemde dilde üretilen pek çok sözcük halk tarafından rağbet görsün ya da görmesin sözlüklere eklenmiş, sözcüğün kullanılması için halk teşvik edilmiştir. Fakat sözlük hazırlarken uygulanan bu tutumun belli bir zamandan sonra faydasız olduğu anlaşılınca sözlüğün asıl amacının halk arasında yaşayan mevcut kelimeleri tespit ya da tasvir etmek olduğu idrak edilebilmiştir. Bu dönemin sözlükleri arasında zikredebileceğimiz sözlüklerden bazıları şunlardır:

Mehmed Bahaeddin Toven'in önce 1912'de kaleme aldığı *Türkçe Lügat*, sonra 1924'te genişlettiği *Yeni Türkçe Lügat*; Veled Çelebi'nin 1924'te yazdığı *Türkçeden Türkçeye Lügat*, Hüseyin Kâzım Kadri'nin dört cilt olarak 1927-1945 yılları arasında yazdığı *Türk Lügati, Türk Dillerinin İştikâkı ve Edebî Lûgatleri*, Türk Dil Kurumunun ilk baskısı 1945'te yapılan *Türkçe Sözlük*'ü, yine Türk Dil Kurumunun dört cilt olarak yayımladığı ve Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin tarafından 1943-1957 yılları arasında hazırlanan *XIII. Asırdan Günümüze Kadar Toplanmış Tanıklariyle Tarama Sözlüğü* (İlgili dönem aralığını içeren 160 eserden yapılan tarama sonucunda meydana getirilmiştir. Yine Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin tarafından yukarıdaki sözlük genişletilerek altı cilt hâlinde *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* adıyla 1963-1972 yılları arasında yayımlanmıştır. Bu sözlüğün *Ekler* ve *Dizin* olmak üzere yedinci ve sekizinci ciltleri 1974 ve 1977'de yayımlanmıştır. Bu sözlük önceki çalışmaya 67 yeni eserin eklenmesiyle geliştirilmiştir. Yaklaşık olarak 30 bin sözcük içermektedir. Sözlük, 227 eserden taranan ve bugün kullanılmayan ya da anlamı, şekli değişik olarak kullanılan Türkçe sözlerin sözlüğü olarak planlanmıştır), Türk Dil Kurumunun on iki cilt olarak 1963-1982 yılları arasında yayımladığı *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Ferit Devellioğlu'nun 1962'de yazdığı *Osmanlıca-*

Türkçe Ansiklopedik Lügat, Eski ve Yeni Harfleriyle; Ali Püsküllüoğlu'nun 1980'de hazırladığı *Çağdaş Türkçe Sözlük*, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1995-1996 yılları arasında dört cilt olarak hazırlanan *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, İlhan Ayverdi ve Ahmet Topaloğlu'nun 2005'te üç cilt olarak hazırladığı *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* ve Yaşar Çağbayır'ın dört cilt olarak 2007'de yayımlanan *Ötüken Türkçe Sözlük*'ü zikredilebilir.

Aşağıda, bu sözlükler arasından iki önemli esere kısaca değinilecektir: İlki, Türk Dil Kurumu tarafından ilk baskısı 1945 yılında yayımlanan *Türkçe Sözlük*; diğeri ise İlhan Ayverdi ve Ahmet Topaloğlu tarafından hazırlanan *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* adlı eserdir.

Türk Dil Kurumunun ilk baskısı 1945'te gerçekleştirilen *Türkçe Sözlük*'ü (2. baskı: 1955, 3. baskı: 1959, dördüncü baskı: 1966, beşinci baskı: 1969, altıncı baskı: 1974, yedinci baskı: 1983, sekizinci baskı: 1988, dokuzuncu baskı: 1998, onuncu baskı: 2005, on birinci baskı: 2011, on ikinci baskı: 2023), genel sözlük türündedir, yani dilin belli bir dönemine yönelmeden, bir ortak dili bütün öğeleriyle içermeyi amaçlayan bir sözlüktür. İlk baskı sözlükte, dönemindeki dil devrimi çalışmalarına paralel olarak, dili yabancı sözcüklerden arındırmak için yapılan yeni türetmeler ve canlandırılmış sözcükler kullanıma sunulmuştur. Bu sözlüğün hazırlığı ise alfabe değişikliğinden sonra kurulan Dil Encümeni Kurulunun çalışmalarıyla başlamış ve nihayet 1939'da bahse konu olan sözlüğün TDK tarafından hazırlanmasına karar verilmiştir. Sözlüğün amacı ön sözde şöyle ifade edilmiştir: “Her türlü yanlış anlamaya karşı gelmek üzere şunu söyleyelim ki bu sözlüğün amacı, bugün -hiçbir yabancı tesir veya özentiye düşmemek şartıyla- yazılan yazılarda ve söylenen sözlerde geçen yabancı kelimelerle birlikte dilimizde kullanılmakta olan ve kullanılacağı umulan Türkçe kelimeler için baş vurulacak bir kaynak olmaktan başka bir şey değildir”. Sözlüğün sonraki baskıları birlikte değerlendirildiğinde ilerleyen baskılarda, öneri mahiyetinde sunulan ama tutunmamış olan Türkçe sözcüklerin sözlükten

ayıklandığı, bunun yanında kullanımı devam eden yabancı sözcüklere tekrar yer verilmeye başlandığı görülmektedir. İlk baskı sözlük Kurum'daki kimi yetkili kişilerle birlikte Mehmet Ali Ağakay'ın sorumluluğunda basılmıştır. Bu sözlük kapsamlı derleme ve tarama çalışmalarının sonuçlarına dayanılarak dil devriminin ilkeleri doğrultusunda hazırlanmıştır. Düzeltip genişletilmiş ikinci baskı ise Nurettin Artam, Hasan Eren, Samim Sinanoğlu ve Ferit Devellioğlu'nun yardımlarıyla yine Mehmet Ali Ağakay tarafından hazırlanmış ve 1955'te basılmıştır. Bu baskıda ilk baskıdaki kimi yanlışlar düzeltilmiş, yeni metinler taranarak eklemeler yapılmıştır. Aynı kadro tarafından sözlüğün 3. baskısı 1959'da, 4. baskısı 1966'da yapılmıştır. 5. Baskı 1969'da Ferit Devellioğlu, Kadriye Alkan ve Neval Kılıçkını'nın katkılarıyla hazırlanmıştır. Bu baskıda, daha önceki baskılarda öneri olarak sunulmuş ama tutunmamış sözcükler ayıklanmış, buna rağmen çok kullanıldığı hâlde sözlüğe girmemiş olan sözcüklere de yer verilmiştir. Yabancı sözcüklerin öneri niteliğinde karşılıkları varsa, kullanmak isteyecekler yararlı olabileceği düşüncesiyle, bunların da -şimdilik- yaygın yabancı sözcüğün karşısında gösterilmesi uygun görülmüştür. 1974 yılında 6. baskı, TDK'de 1974-1983 yılları arasında sözlük kolu başkanlığı yapan Mustafa Canpolat, Kemal Demiray ve Semih Tezcan'ın başkanlıkları döneminde uzmanların da emekleriyle 7. baskı 1983'te yapılmıştır. Sözlüğün 8. baskısı "Yeni Baskı" adıyla 1988'de yapılmıştır. Bu baskıda önceki baskılara göre pek çok farklılık vardır ve bunların çoğu bilimsel farklılıklardır. Bu baskı TDK'nin 1980 sonrasındaki yeni statüsüyle de Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Türk Dil Kurumu yayımıdır. Baskı iki cilt hâlinde Hasan Eren başkanlığında Nevzat Gözaydın, İsmail Parlatır, Talât Tekin ve Hamza Zülfikar'ın katkılarıyla hazırlanmıştır. Bu sekiz baskı genel olarak değerlendirildiğinde sözlükteki yabancılaşma oranı giderek artmıştır. Bu, sözlüğün ilk baskıdan itibaren amacının ne denli değiştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Fransızca ögeler 4. baskı dışında, 8. baskıya kadar sözlüğe artarak girmiş ve tutunmuştur. Arapça sözcükler özellikle 5. baskıda sözlükten çıkarılmış, ancak daha sonra 8. baskıya kadar sözlüğe çoğalarak girmiştir. Ayrıca bu baskı

sözlüğe alınma açısından yabancı ögelerin sayıca yerli ögelere en çok yaklaştığı baskıdır. 9. baskı 1998’de 2 cilt hâlinde İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar ve TDK uzmanları tarafından hazırlanmıştır (Uzun, 1999: 53-57). 10. baskı 2005 yılında tek cilt hâlinde Şükrü Halûk Akalın, Recep Toparlı, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, Mustafa Argunşah, Nurettin Demir ve TDK uzmanları tarafından hazırlanmıştır. 11. baskı 2011 yılında yine tek cilt hâlinde Şükrü Halûk Akalın, Recep Toparlı, Mustafa Argunşah, Nurettin Demir, Nevzat Gözaydın, Melek Özyetgin, Hamza Zülfikar ve uzmanlar tarafından hazırlanmıştır. 12. ve son baskı 2023 yılında Mustafa Argunşah, Asiye Mevhibe Coşar, Musa Çıfci, İsmet Emre, Ahmet Günşen, Yavuz Kartallıoğlu, Abdurrahman Özkan, Nihat Öztoprak, Hatice Şahin, Recep Toparlı, Gülsün Leylâ Uzun ve uzmanlar tarafından 2 cilt hâlinde hazırlanmıştır.

Aşağıdaki birkaç madde *Türkçe Sözlük*’ün internet ortamında kullanıma sunulan versiyonundan alınmıştır:

silüet (< Fr. *silhouette*) **1. isim** Bir şeyin yalnız kenar çizgileriyle beliren görüntüsü: “İstanbul’un silüeti gittikçe belirsiz hâle geliyor ve yavaş yavaş ışıkları da birer ikişer sönüyordu.” (Selçuk Ural). **2. isim** Gölge: “Bir kadın silüetinin koşarak silindiğini de görür gibi olmuştum.” (Refik Halit Karay).

tezek, -ği **1. isim** Yakıt olarak kullanılan kurutulmuş sığır dışkısı. **2. isim** *ağızlardan Sıkışmış, kuru toprak parçası; kesek.*

öğretmek **1. -e, -i** Bir kimseye bir konuda bilgi kazandırmak: “Böyle görünmesini öğretmişler, sağlam bir terbiye almış.” (Refik Halit Karay). **2. -e, -i** Yetenek, beceri kazandırmak. **3. -e, -i** Bilinmeyen bir konudan haberdar olmasını sağlamak: “Bir şeyi bir adama öğretmek için öğrenle öğrenen arasında mutlaka ruhi bir yakınlık lazımdır.” (Burhan Felek).

Yukarıdaki örnekler maddenin kapsadığı bilgiler açısından değerlendirildiğinde yabancı sözcüklerin kökeni belirtilmiş (**silüet** < Fr. *silhouette*), fiil dışındaki madde başlarının sözcük sınıfları tespit edilmiş, *öğretmek* fiilinin de isimleri hangi hâl ekleriyle yönettiği kısaltma olarak

verilmiştir. Bunun yanında *tezek* sözcüğünün **tezek**, **-ği** gösterimi ile pratikteki kullanımında sözcüğün ünlüyle devam eden sözcük biçimlerinde son ses /k/ sesinin ötümlüleştirek /ğ/ye dönüştüğü anlatılmak istenmiştir. Şu var ki *tezek* sözcüğünün ikinci anlamı olarak verilen ‘sıkışmış, kuru toprak parçası; kesek’, kanaatimce aynı anlamdaki *kesek* sözcüğünden *t- < k-* ve *-z- < -s-* değişmeleriyle meydana gelmiş ikincil bir şekildir. Birlikte verilen anlamların iki ayrı madde başı olarak ayrıştırılması gerekirdi.

İlhan Ayverdi ile Ahmet Topaloğlu’nun birlikte hazırladığı *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*’ün meydana getirilmesi için atılan ilk adımlar 1972 yılına gider. İlk olarak böyle bir sözlük hazırlamak için Semiha Ayverdi, Dr. Ekrem Hakkı Ayverdi, Nihad Sami Banarlı, Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu, Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan, Prof. Dr. Kaya Bilgegil, Prof. Dr. Abdülkadir İnan, Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş, Faruk Nafiz Çamlıbel, Orhan Seyfi Orhon, Fevziye Abdullah Tansel ve İlhan Ayverdi’den oluşan geniş bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun görevlendirdiği pek çok akademisyen ve asistan 1972-1976 yılları arasında 13. yüzyıldan bugüne uzanan yüzlerce eseri taramış ve fişlemiştir. Büyük bir komisyon kurulmasıyla başlayan çalışmalar daha sonra komisyon üyelerinin işleri gereği ayrılmasıyla sözlük çalışmalarını esas olarak İlhan Ayverdi ve Prof. Dr. Ahmet Topaloğlu yürütmüştür. Sözlük, unutulmakta olan ve dilimizden ‘atılmak’ istenen sözcükleri, yaşayan Türkçe sözcükleri ve yeni türetilmiş sözcükleri kapsamaktadır. Sözlük yazarlarının amacı Türk dilinin kazanmış olduğu zenginlikleri gözler önüne sermek, Türk çocuklarına geçmişiyile bağ kurmalarında ve milletlerin tarihlerinde daha dün demek olan 100-150 senelik metinleri okuyup anlayabilmelerinde yardımcı olmaktır. Dilin gittikçe ifade kabiliyetini kaybetmekte olması, söz varlığı düzeyinde geçmiş dil birikimlerimizin yitirilmekte olması sözlük yazarlarını böyle bir çalışmaya itmiştir. Sözlüğün öne çıkan hususiyetleri şöyledir:

1. Sözcüklerin etimolojik izahları yapılmıştır;

2. Bu sözlükte; yaşayan sözcükler, 13-15. yüzyıllarda metinlerde yer alan, daha sonraki yüzyıllarda kullanımdan düşen fakat halk ağzında yaşamaya devam eden kelimeler ile yeni türetilmiş sözcükler, terimler değerlendirilmiştir. Yanlış türetilmiş gelip geçici sözcüklere yer verilmemiştir;

3. Sözlük, söz varlığı düzeyindeki (birleşik isim, deyim, ibare vb.) bütün şekilleri almıştır;

4. Örnekli ya da tanıklı bir sözlüktür; örnekler 13. yüzyıldan başlayarak edebî eserlerden ve *Tarama Sözlüğü*'nden yararlanılarak aktarılmıştır;

5. 1930'lu yıllardan başlayarak Türk dilini yabancı kelimelerden arındırmak için ortaya atılan yeni kelimeler sözlüklerde yer almışsa ve kullanımları giderek yaygınlık kazanıyorsa sözlüğe alınmıştır. Dilin canlı bir varlık olduğunu göstermek üzere yanlış türetmeler yaygınlık kazanmışsa sözlüğe alınmıştır. Yeni kelimelerin gelip geçici manalarına değil zaman içinde oturmuş manalarına yer verilmiştir. Örn. *uzay* sözcüğü 1956 yılında 'mekân' karşılığında teklif edilmiş ve *Türkçe Sözlük*'e bu anlam ile girmişken sonradan 'feza' anlamında kullanılmaya başlanmıştır;

6. Madde başı sözcüklerin yazımında telaffuzu esas alan fonetik imla tercih edilmiştir ve uzun ünlüler gösterilmiştir (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005: XI-XXXV).

Bu sözlüğün Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünden esas olarak ayrıldığı nokta kelimelerin imlasında görülmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi bu sözlükte madde başlarının yazımında telaffuzu esas alan fonetik imla tercih edilmiştir; başka bir deyişle açık hecedeki uzun ünlüler gösterilmiş ancak kapalı hecedeki uzunluklar gösterilmemiştir: *âhiret*, *şâir*, *hakikat*, *maddî*, *sadâkat*; *mürettebat* (< *mürettebât*), *ihitimam* (< *ihitimâm*), *tecvit/tecvîd* (< *tecvîd*) vb. Hece sonundaki *ayın* sesinin düşmesiyle oluşan ikincil uzunluklar da sözlükte gösterilmiştir: *tâlim* (< *ta'lîm*), *tâyin* (< *ta'yîn*) vb. Ama hece sonundaki hemzenin düşmesiyle oluşan ikincil uzunluklar gösterilmemiştir: *memur* (< *me'mûr*) vb. Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ü ise düzeltme işaretini (^) genel olarak

ünlü uzunluğu için değil ince /g/ ve ince /k/nin ince telaffuz edileceğini göstermek için bunlardan sonra gelen ünlü için kullanılmıştır: *mekân*, *kâğıt*, *gâvur*, *tezgâh* vb. Sözcükteki ünlü uzunluğunu göstermek için düzeltme işaretinin kullanıldığı durum sadece imlada karışıklığa neden olan durumlar için sınırlandırılmıştır: *adet* ‘sayı’ / *âdet* ‘gelenek, alışkanlık’, *hala* ‘babanın kız kardeşi’ / *hâlâ* ‘henüz’, *asker-i* (belirtme hâli eki) / *askerî* ‘askerlikle ilgili’, *din-i* (belirtme hâli eki) / *dinî* ‘dinle ilgili’ vb.

Yukarıda Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*’ünden aktarılan maddeler (*silüet*, *tezek*, *öğretmek*) bu sözlükte şu şekilde tanımlanmıştır:

siluet *i.* (Fr. *silhouette*) Bir şeyin yalnız kenar çizgileriyle beliren görüntüsü (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005: 2798b)

tezek *i.* (Eski Türkçe’den beri kullanılır; kökü belli değildir) [Kelime komşu dillere de geçmiştir] **1.** Bâzı yerlerde yakıt olarak kullanılan kurutulmuş sığır tersi: *Bütün tabiat tezek kokuyor* (Yâkup K. Karaosmanoğlu’ndan). *Tezek ve hurma lifi dumanyı kararmış mermerler silindi* (Refik H. Karay). **2.** Bel veya sabanın topraktan kaldırdığı iri sert parça, kesek (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005: 3156a).

öğretmek *oldurgan f.* (Eski Türk. *öğret-mek* < **ög-re-t-mek* < *ög* “anlayış” [?]) **1.** Bir konu hakkında bilgi sâhibi etmek: *Öğretti bana nedir bu sevmek* (Abdühak Hâmit). *Dinler bana ondan sakınmayı öğretti* (Yâkup K. Karaosmanoğlu). **2.** Eğitim yoluyla belli bir konu üzerinde bilgi kazandırmak, tâlim etmek, tedaris etmek: *Bana Fars dili ve edebiyâtını lise sıralarında iken hâriçten öğretmiş olan Kilis’in muhterem mutasavvif evlâdı Mehmet Vâsîf Tâzebây’ı bilhassa minnetle anmalıyım* (Fâruk K. Timurtaş’tan). **3.** Bir şeyi yapmak husûsunda alışkanlık kazandırmak, yetenek sâhibi etmek, tâlim etmek: “*Yüzmeyi öğretmek.*” *Şu kahvede insanca muâmeleyi kimseye öğretemedik* (Burhan Felek) (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005: 2418b).

KAYNAKLAR

- Ayverdi, İlhan ve Topaloğlu, Ahmet (2005), *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1 (A-G), 2 (H-N), 3 (O-Z), İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Çeri, Bahriye (1998), “XIX. Yüzyıldan Osmanlıca Bir Sözlük *Lehçe-i Osmânî*”, *Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, s. 169-174.
- Doğan, Aksan (1998), “Türklerde Sözlükçülük, Bugün Türkiye’de Sözlük”, *Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, s. 115-118.
- Eminoğlu, Emin (1999), “Oğuz Grubu Türk Dillerinin Sözlükleri”, *Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7-8, s. 95-104.
- İmer, Kâmile-Kocaman, Ahmet-Özsoy, A. Sumru (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Jackson, Howard (2016), *Sözlükbilime Giriş*, Çevirenler: Mehmet Gürlek, Ellen Pattat, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kaçalin, Mustafa S. (2019), *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânü lugâti’t-turk, Türk Dilleri Derlemesi*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 1998, Yıl: 3, Sayı: 6, Dosya: Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri.
- Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 1999, Yıl: 4, Sayı: 7, Dosya: Günümüz Türk Dilleri ve Sözlükleri.
- Kırkkılıç, H. Ahmet (2022), *Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, Lehçetü’l-Lügat*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kocaman, Ahmet (1998), “Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük”, *Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, s. 111-114.

Şemseddîn Sâmi (1317 [M 1900]), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Der-i Saâdet.

Uzun, Leyla (1999), “1945’ten Bu Yana Türkçe Sözlükler”, *Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7-8, s. 53-57.